

О. М. Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), donnik@ukr.net

БІРЖІ ЯК ІНСТИТУЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА ВІДСТОЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається функціонування бірж та їх самоврядних представницьких структур — біржових комітетів, як складова соціально-економічної інтеграції підприємців України в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. Наголошується на поєднанні економічних та представницьких функцій бірж, які стали уособленням взаємодії капіталу з владою, капіталістичної зрілості того чи іншого регіону, унормування попиту та пропозиції у внутрішній і зовнішній торгівлі. Визначено, що біржі, насамперед найбільші (Одеська, Київська, Харківська) або суто спеціалізовані (Харківська кам'яновугільна та залізоторгова), маючи важливе значення для торгівлі товарами й цінними паперами підприємств та установ своїх районів, стали тими інституціями, навколо яких консолідувалися підприємці конкретного регіону або певної галузі.

З'ясовано, що біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство, громадську думку, економічний, технічний розвиток місцевої торгівлі та промисловості. Наголошується, що біржові комітети стали найбільш поширеними представницькими інституціями буржуазії в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст., своєрідним форумом соціально-економічної інтеграції й найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів.

Ключові слова: біржа, біржовий комітет, біржове товариство, підприємництво, купець, промисловець.

O. M. Donik

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net

THE STOCK EXCHANGES AS AN INSTITUTIONS OF SOCIO- ECONOMIC INTEGRATION AND DEFENDING OF INTERESTS OF ENTERPRISES OF UKRAINE (LAST THIRD OF THE XIX — EARLY XX)

Abstract

In this article covers exchanges' activity and their representative structures — stock committees as self-governing institutions of socio-economic integration of entrepreneurs of Ukraine in the last third of the 19 — early 20th centuries. Author drew attention on the combination of economic and representative functions of exchanges. They had become the embodiment of the interaction of capital with authorities, the capitalist maturity of someone or other region, the normalization of demand and supply in domestic and foreign trade. It is determined that stock exchanges, first of all such largest ones as Odesa, Kyiv or Kharkiv, or just specialized ones (such as Kharkiv carboniferous and iron-trade), which were important for trade with goods and securities of enterprises and institutions of their districts, became the institutions around which had consolidated entrepreneurs in a specific region or industry.

It was found out that stock exchange committees, being formally responsible for current affairs at stock exchanges, actually performed functions of a representative body of industrialists and merchants' interests of their region, influenced to the legislation and public opinion, economic and technical development of local trade and industry. It is also noted that exchange committees became the most common representative institutions of the bourgeoisie in the last third of the 19 — early 20th centuries, a kind of forum for social-economic integration and the most significant tool of business defending interests.

Keywords: *stock exchange, stock exchange committee, stock exchange society, wholesale trade, merchant, industrialist.*

Підприємці класичної капіталістичної доби вишукували оптимальні шляхи та форми соціально-економічної інтеграції у системі суспільного виробництва й торгівлі, соціального простору, державного управління економікою, які передбачали серед іншого організацію установ оптової торгівлі та пов'язаних із ними підприємницьких представницьких інституцій. У Російській імперії з останньої третини XIX ст. такі функції активно здійснювали біржі та їхні виконавчі, а фактично представницькі

об'єднання, — біржові комітети, які були офіційними форумами постійного спілкування торговців і промисловців. Вони відігравали важливу роль у розвитку капіталістичної економіки, зміцненні торговельно-економічних зв'язків та налагодженні співпраці торгово-промислових кіл з урядовими структурами, відстоюванні ними перед владою своїх виробничих і корпоративних інтересів.

Проблема соціально-економічної й політичної консолідації підприємницького прошарку в Україні, його стосунків із владою, усвідомлення буржуазією своєї економічної ролі у самодержавній Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. залишається недостатньо дослідженою в історіографії. Унікальність бірж в умовах російської дійсності створює можливість різнопланових досліджень соціально-економічної історії українських земель. В українській історіографії, зокрема у працях І. Гуржія, Б. Кругляка, Р. Шиханова, В. Степаненко та інших¹, висвітлюються різні аспекти історії створення та діяльності бірж в українських губерніях Російської імперії, насамперед обґрунтовується висновок про те, що переважна більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку, і ті функції, які вони виконували, стимулювали розвиток економіки, зміцнювали регіональні, внутрішні й міжнародні торговельні зв'язки. Натомість у дослідженнях І. Шандри² було розглянуто біржові

¹ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. — К., 1968. — 192 с.; Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 58–64; Його ж. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1974. — № 3. — С. 36–43; Шиханов Р. Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 139–149; Його ж. Біржі Південної України 1886–1914 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.; Степаненко В. В. Створення торгових бірж на Півдні України та їх роль в українському експорті кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Наукові праці. Науково-методологічний журнал. Історичні науки. Миколаївський державний гуманітарний університет імені П. Могили. — Миколаїв, 2007. — Т. 74. Вип. 61. — С. 33–39; Її ж. Створення Херсонської торгової біржі та хлібний експорт Херсона у 1901–1914 рр. // Південний архів. Серія: Історичні науки. — Херсон, 2005. — Вип. 19. — С. 179–183; Оскольський В. Київська біржа: історія і продовження традиції // Київська старовина. — 2000. — № 5. — С. 130–136 та ін.

² Шандра І. О. Біржові комітети як представницькі установи підприємців пореформеного періоду // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. — Острог, 2012. — Вип. 19. — С. 112–125; Її ж. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 — Черкаси, 2016. — 490 с.; Її ж. Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа (1902–1917 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педа-

комітети як представницькі організації буржуазії пореформеної доби, котрі мали помітний вплив на соціально-економічне життя, були проявом громадської активності підприємницьких кіл. У ґрунтовних працях С. Мошенського³ біржі аналізуються як оптові ринки цінних паперів досліджуваного нами періоду.

Зрозуміло, що названі праці не вичерпують наші знання про сутність та особливості бірж, що виконували економічні й представницькі функції, зокрема стали уособленням взаємодії влади та капіталу, інституціями лобювання останнім своїх інтересів в урядових колах. Насамперед потребують подальшого з'ясування питання місця бірж та їхніх виборчих структур — біржових комітетів в активізації місцевих і у цілому внутрішнього ринків в останній третині XIX — на початку XX ст., аналізу специфічної ролі як самоврядних інституцій соціально-економічної інтеграції підприємців, розкриття особливостей представництва їхніх торгово-промислових інтересів перед урядовими колами та ін.

Біржі є особливою формою ринку товарів, що продаються за певними зразками і стандартами, а також цінних паперів та іноземної валюти. Відповідно вони поділяються на товарні, фондові, валютні. Їх поява була однією із закономірностей потреб ринкової економіки. Перші біржі виникли у XVI–XVII ст. у Західній Європі (в Амстердамі, Лондоні, Брюгге, Антверпені, Гамбургу та інших містах). У Російській імперії біржі, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту, на відміну від розвинутих західноєвропейських країн, з'явилися порівняно пізно. Першою виникла Петербурзька біржа (товарна й вексельна) за часів Петра I, що була радше штучним явищем, сформованим за бажанням монарха мати подібну до європейських установу оптової торгівлі⁴.

Для біржі як специфічної інституції у системі оптової торгівлі характерними були регулярні, приурочені до певного місця й часу, ділові збори, де здійснювався оптовий торг через укладання угод, котрі підпорядковувалися спеціальним правилам; тут установлювалися ціни, прийнятні для учасників таких угод. До середини XIX ст. біржі так і не

гогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія “Історія та географія”. — Харків, 2012. — Вип. 43. — С. 157–161.

³ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — Лондон, 2014. — 503 с.; *Его же*. Рынок ценных бумаг Российской империи. — М., 2014. — 560 с.

⁴ Кардашев В. П. Фондовые биржи в России // Банковская энциклопедия / Под общей ред. проф. Л. Н. Яснопольского. — Т. 2: Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и войны. — К., 1916. — С. 187.

перетворилися на головну арену оптової торгівлі в українських містах (діяли лише дві — Одеська, що відкрилася 1796 р., та Кременчуцька, котра функціонувала з 1834 р.). Лише з активізацією капіталістичних перетворень, розвитком товарного виробництва та поглибленням ринкових відносин з 1860-х рр. відбувалося зростання ролі бірж у внутрішній торгівлі й, відповідно, збільшення їх кількості (першими були Київська (1865 р.) та Харківська (1868 р.)). Розквіт біржової діяльності припав на початок ХХ ст. Якщо в 1872 р. в Російській імперії налічувалося 17, то вже 1903 р. — 36, а в 1911 р. — 87 бірж⁵.

Погоджуючись із твердженням відомого економіста кінця ХІХ — початку ХХ ст. М. Тугана-Барановського, що “за важливістю біржі в господарському житті тієї чи тієї країни можна робити висновок про ступінь її капіталістичної зрілості”⁶, варто відзначити, що останні не повною мірою виконували своє комерційне призначення. Таке становище було спричинене недостатньою сформованістю вільного ринку, залежністю більшості великих підприємств від державних замовлень, нерозвиненістю фінансової системи, збереженням ролі ярмарків в оптовій торгівлі (наприклад, Контрактовий ярмарок у Києві, Хрестовоздвиженський в Одесі, Покровський у Харкові)⁷. Досить часто біржова торгівля виростала саме з оптової ярмаркової, насамперед це стосувалося великих ярмарків, де зосереджувалася торгівля одним головним чи кількома товарами, котрі звідси відправляли в різні райони Російської імперії та за кордон. Зокрема з середини ХІХ ст. Контрактовий ярмарок у Києві дедалі більше перетворювався на біржу з обмеженим строком дії, де відбувалася торгівля сільськогосподарською продукцією, у першу чергу цукром, і укладалися контракти на оренду та продаж нерухомого майна. Натомість біржові операції зі збуту великої рогатої худоби здійснювалися на одеському Хрестовоздвиженському ярмарку⁸.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в українських містах з’явилося ще 10 бірж: у Миколаєві (1885 р.), Єлисаветграді (1890 р., зернова), Херсоні (1906 р.), Бердянську (1906 р.), Катеринославі (1907 р.), Феодосії (1908 р.), Маріуполі (1910 р.), Рівному (1910 р.), Сімферополі (1913 р., винна та фруктові) та ще одна у Харкові (1902 р., кам’яновугільна й

⁵ Филипов Ю. Д. Биржа. Её история, современная организация и функции. — СПб., 1912. — С. 197–198.

⁶ Туган-Барановский М. И. Значение биржи в современном хозяйственном строе // Банковая энциклопедия. — Т. 2. — С. 24.

⁷ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). — С. 137.

⁸ Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії. — С. 59.

залізоторгова)⁹. Спеціалізовані біржі зазвичай виражали інтереси конкретної галузі господарства. Так, відносна близькість до Харкова Донецького і Придніпровського промислових районів сприяла тому, що саме тут з'явилася спеціалізована біржа, яка стала виразником потреб і регулятором цін на продукцію гірничої й металургійної промисловості так, як це відбувалося на Єлисаветградській, котра регулювали ціни, відповідно, на зерно.

Важливо зазначити, що 6 бірж існували в портових містах (Бердянськ, Маріуполь, Миколаїв, Одеса, Феодосія, Херсон), орієнтованих на експорт продукції сільського господарства та видобувної промисловості. Територіальна й галузева нерівномірність розташування бірж мала під собою об'єктивне підґрунтя та залежала від рівня розвитку виробництва, регіону загалом. Головну свою мету вони вбачали, як зазначалося у статуті Київської біржі, у забезпеченні “збору для взаємних стосунків й угод за всіма оборотами торгівлі і промисловості та для отримання необхідних щодо них відомостей”¹⁰. Водночас майже всі вони були прикладом територіального типу представницьких інституцій місцевих підприємницьких груп, адже головне їх завдання полягало в узгодженні різних галузевих інтересів та формуванні спільної позиції комерсантів і промисловців того чи іншого економічного району.

У 1880-х рр. — на початку XX ст. чимало великих і середніх ярмарків припинили своє існування¹¹. На зміну їм поставали товарні біржі, зокрема в Миколаєві, Катеринославі, Єлисаветграді, Херсоні, Сімферополі, Рівному. Там, де великі ярмарки продовжували існувати поряд із біржами, на останні комерсанти збиралися найчастіше під час таких торгів. Навіть на початку XX ст. в роботі Київської біржі й фінансовому житті міста зберігав певне значення Контрактовий ярмарок. Так, у березні 1900 р. повідомлялося: “[...] попри те, що час біржових контрактів, з якими пов'язуються найбільші обороти київського грошового й товарного ринку, минув, у комерційній сфері все ще не встановилася рівновага, що спостерігалась, як правило, у цю пору року. Приурочені до контракткових ярмарків “різні грошові розрахунки” ще не завершилися по багатьох підприємствам, і їх фінансове становище поки що не визначилось”¹².

⁹ *Филитов Ю. Д.* Указ. соч. — С. 163; Труды Организационного бюро Областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России. — Вып. 3, ч. 2. — Екатеринослав, 1913. — Приложение 3.

¹⁰ Устав Киевской биржи. — К., 1873. — С. 1.

¹¹ *Кругляк Б. А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. — С. 37, 39–40.

¹² Киевское слово. — 1900. — № 4379 (17 марта). — С. 1.

Отже біржі функціонували, як правило, у великих містах, де були достатньо розвинуті різні форми внутрішньої торгівлі та котрі водночас були центрами окремих економічних районів. В Україні до таких належали, безперечно, Київ, Одеса, Харків. Біржові операції здійснювалися тут упродовж року, але найбільших розмірів вони досягали під час ярмарків. Та й великі оптові ярмарки продовжували бути своєрідними біржами.

Більшість із згаданих вище бірж за статутами хоч і вважалися загальними, але, захищаючи інтереси провідних груп підприємців свого регіону, фактично перетворювалися на спеціалізовані. Вони були своєрідними центрами оптової торгівлі певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію. Членами бірж були переважно особи, зацікавлені саме у великій оптовій торгівлі. Вони об'єднували місцеву купецьку (торговельну й фінансову) аристократію, фактично тримаючи у своїх руках усі важелі економічного впливу над цілими регіонами. Так, основним товаром на торгах Київської біржі був цукор, а тому панівні позиції у цій інституції посідали цукрозаводчики; найбільший торговельний обіг на Одеській біржі займали хліб та іноземна валюта. Феодосійське біржове товариство вирізнялося кількісним домінуванням підприємців, пов'язаних із виробництвом і збутом зерна. На Миколаївській біржі серед товарів оптової торгівлі на першому місці також було збіжжя, а Кременчуцької — продукція борошномельної та лісової галузі. Натомість Харківська біржа спеціалізувалася на оптовому збуті худоби, а Херсонська вела зернову й лісову торгівлю¹³.

Одеська біржа не випадково виникла першою на українських землях, адже для заохочення великої оптової зовнішньої торгівлі в південних портах чужоземним комерсантам уряд надавав численні пільги. Саме за клопотанням іноземного купецтва, у руках якого тоді перебувала вся експортна торгівля на Півдні імперії, 30 жовтня 1796 р. відбулося відкриття в Одесі біржі (для ведення закордонної торгівлі товарами, торгів векселями, акціями, білетами та ін.)¹⁴, майже одночасно із заснуванням самого міста. Хоча перші спроби створити правила біржових зібрань робилися ще в 1810 р., утім статут біржі було затверджено лише 20 липня 1848 р.; до цього біржа керувалася правилами 1816 р. та положенням

¹³ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). — С. 148.

¹⁴ Степаненко В. В. Створення торгових бірж на Півдні України та їх роль в українському експорті кінця XIX — початку XX ст. // Наукові праці. Науково-методологічний журнал. Історичні науки. Миколаївський державний гуманітарний університет імені П. Могили. — Миколаїв, 2007. — Т. 74, Вип. 61. — С. 33.

1837 р.¹⁵ Із 1807 до 1837 рр. Одеська біржа розміщувалася у “Клубному домі” банкіра І. Рено на розі Ришельєвської вулиці, в одному з приміщень для засідань біржі¹⁶. Потім її зібрання відбувалися у спеціальному будинку (архітектор Ф. Боффо; нині міська рада), зведеному для біржі коштом міста, а згодом у 1899 р. було завершено спорудження розкішної Нової біржі (архітектор О. Бернардацці, тепер філармонія) на розі Поліцейської й Пушкінської вулиць на кошти (800 тис. руб.), зібрані завдяки облігаційній позиці¹⁷.

Одеська біржа була однією з найбільших в імперії, вирізняючись великими оборотами торговельних операцій, насамперед із зерном, якого найбільше надходило з південних і правобережних українських губерній (уже наприкінці 1850-х рр. такі операції становили не менше 60 млн руб. сріблом)¹⁸, та іноземною валютою, забезпечуючи постійний зв'язок між оптовими покупцями й постачальниками продукції та товарів в усіх чорноморсько-азовських портах. Варто зазначити, що за своєю вартістю зерновий вивіз з Одеси в 1846–1853 рр. становив понад 41% від вартості всього зерноекспорту Російської імперії. Найзначнішим вивіз збіжжя з Одеси був у 1901–1905 рр., коли щорічно відвантажувалося майже 49,5 млн пудів пшениці, 14,7 млн пудів жита та 20,6 млн пудів ячменю¹⁹. Відтоді хлібна торгівля, а заодно і товарооборот на біржі скоротилися у зв'язку з розширенням такої діяльності в інших південних українських містах (насамперед Херсоні, Миколаєві, Бердянську), а також із відчутною конкуренцією з боку неєвропейських держав.

Вексельні операції на Одеській біржі визначалися географією зернового експорту й були пов'язані з багатьма провідними європейськими банками. Як писав ще наприкінці 1830-х рр. А. Скальковський, “Одеська біржа головні свої обороти має з Парижем, Марселем, Лондоном, Віднем, Трієстом, Ліворно та Константинополем, рідше з Амстердамом і Генуєю, і ще рідше з Гамбургом”²⁰. Для обговорення комерційних питань та

¹⁵ Невзоров А. С. Русские биржи. — Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. — Юрьев, 1897. — С. 179.

¹⁶ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. — СПб., 1865. — С. 108.

¹⁷ Одесса 1794–1894. К столетию города. — Одесса, 1895. — С. 169, 180, 195.

¹⁸ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. — С. 109.

¹⁹ Лазанська Т. І. Одеська товарна біржа // Енциклопедія історії України в 10 т. — Т. 7: Мі–О. — К., 2010. — С. 540.

²⁰ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы. — Одесса, 1839. — С. 66.

запровадження місцевого кредитування ця інституція з 1829 р. мала відділення комерційної ради на зразок закордонних.

Питання про заснування Київської біржі, яка представляла потужний оптовий ринок в Україні останньої третини ХІХ — початку ХХ ст., порушив у 1862 р. М. Бунге, на той час керуючий місцевою конторою Державного банку. Він уважав, що це “зробило б Київ осердям торговельних угод цілого краю, сприяло б установленню більш постійних і правильних цін на головні предмети місцевого виробництва та здійсненню кредитних угод”²¹. До цього оптова закупівля товарів (за їх зразками) провадилася, як уже зазначалося, на Київському контрактному ярмарку. За прикладом статуту Одеської біржі було складено аналогічний документ для Київської біржі. 19 жовтня 1863 р. на спеціальному зібранні місцеві купці ухвалили рішення про її заснування та придбання для неї будинку на Подолі.

Статут цього об’єднання Олександр ІІ затвердив 5 листопада 1865 р. Згідно з ним, визначався порядок призначення й відкриття біржових зборів (торгів), курсових днів, установлювався порядок роботи та утримання біржі тощо. Зокрема в пункті 4 статуту зазначалося, що “Київська біржа відкрита щоденно, крім святкових днів”²². Датою ж її відкриття є 13 лютого 1869 р., коли відбулося засідання 23 підприємців, які обрали членів біржового комітету та його голову — купця 1-ї гільдії М. Хрякова, відомого комерсанта, котрий вів велику гуртову торгівлю цукром і борошном, був членом облікового комітету Київської контори Державного банку (залишався головою біржового комітету до 1900 р.)²³. Потім, аж до 1917 р., його очолював лісопромисловець С. Могилевцев.

Біржа спочатку розміщувалася в Контрактному будинку на Подолі, а в 1873 р., за сприяння М. Бунге, її було переведено в новозбудоване приміщення на вул. Інститутській (архітектор О. Шіле) поряд із Державним банком, ближче до центру, де концентрувалося фінансове, ділове та громадське життя міста. Зрештою завдяки зусиллям місцевих підприємців у 1885 р. на розі Інститутської і Хрещатика з’явилася нова престижна будівля для біржі (архітектор Г. Шлейфер)²⁴.

Навколо Київської біржі, яка в перспективі мала б систематизувати розрізнені торговельні зв’язки всієї Правобережної України (за тогочасною назвою — Південно-Західного краю), консолідувалися насамперед

²¹ Двадцатипятилетие Киевской биржи 1869–1894 г. — К., 1895. — С. 1.

²² Устав Киевской биржи. — С. 1.

²³ *Оскольський В.* Вказ. праця. — С. 131.

²⁴ Там само. — С. 131–132.

цукрозаводчики — промислова еліта регіону. Її учасниками були переважно купці 1-ї гільдії (на час заснування біржі до біржового товариства, крім місцевих підприємців, записалися також ревелеські, липовецькі, пінські та петербурзькі купці). Згодом воно поповнилося такими відомими представниками цукрової галузі, як Терещенки, Браницькі, Бродські, Бобринські, Ярошинські та іншими впливовими господарниками²⁵. За етнічним складом серед членів Київського біржового товариства, наприклад у 1894 р., переважали підприємці-юдеї — 301, представників інших віросповідань налічувалося 90²⁶.

До 1880-х рр. на Київській біржі угоди були переважно товарні й пов'язані з оптовою торгівлею насамперед цукром, операції з яким здійснювалися переважно під час ярмаркових з'їздів (біржа не випадково вважалася цукровою). Для прикладу, 1895 р. в Російській імперії було вироблено 35 млн пудів цукрового піску, з яких того року на Київській біржі реалізовано майже 22,3 млн пудів (64%). При біржі також діяло фондове відділення — більшість операцій відбувалися з акціями й паями саме цукрових заводів²⁷. Значний попит на них пояснювався зростанням цін на солодкий продукт, чому нерідко сприяли спекулянти, які штучно підтримували ціни як на цукор, так і на акції підприємств. Усе це свідчило про активну участь Київської біржі у світовому цукровому ринку наприкінці XIX — на початку XX ст.

У біржових репортажах 1910-х рр., коли операції з цінними паперами набули великого розмаху, постійно зустрічалася фраза: “У Києві грає старий і молодий” (рос. “стар и млад”)²⁸. Весь хід справ на біржі вказував, що вона була більш активною, ніж Одеська — там “біржову гру” робила досить невелика група досвідчених ділків, а випадкових приватних учасників майже не було.

Обіг Київської біржі, де головними предметами угод був цукор-пісок і рафінад, а також зернова продукція, спирт та паї й акції, весь час відчутно зростав від моменту її заснування. Так, якщо в 1873 р. сума купівлі і продажу товарів, цінних паперів становила 53 млн руб., то через

²⁵ Лазанська Т. І. Київська товарна біржа // Енциклопедія історії України в 10 т. — Т. 4: Ка–Ком. — К., 2007. — С. 242.

²⁶ Двадцатипятилетие Киевской биржи 1869–1894 г. — С. 25.

²⁷ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге. — К., 1897. — С. 116–117.

²⁸ Лизунов П. В. Российское общество и фондовая биржа во второй половине XIX — начале XX в. [Электронный ресурс] // Экономическая история: Ежегодник. 2005. — М., 2005. — С. 257–288. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Banks/papers/lizunovrusobshibirzh.htm>

20 років — уже 200 млн руб.²⁹, що перевершувало за цими показниками один із найбільших у Російській імперії експортних центрів — Одеський порт. Так, у 1874 р. до акцій банків на біржі належали папери Київського приватного комерційного банку, Київського промислового банку та Київського земельного банку. Серед цінних паперів торгово-промислових підприємств переважали паї цукрових заводів Київської губернії (11 найменувань), а також акції Товариства Малинської паперової фабрики й Київського товариства водопостачання. Страхові компанії було представлено акціями Київського товариства взаємного від вогню страхування цукрових і рафінадних заводів. Операції купівлі-продажу відбувалися переважно з паями цукрових заводів; із рештою паперів пропозиції продавців переважали над заявками покупців. Натомість у 1890-х рр. у котируваннях біржі збільшилася кількість акцій комерційних банків — Київського приватного комерційного та Київського промислового, Варшавського комерційного, а також великих петербурзьких і московських фінансових установ. У порівнянні з 1870–1880-ми рр., коли в котируваннях переважали процентні папери й паї цукрових заводів, на початок ХХ ст. на біржі з'являлося дедалі більше акцій київських комерційних банків і місцевих промислових підприємств, закладних листів земельних банків, векселів, переказів, цінних паперів державних позик³⁰.

Для акцій залізниць, промислових підприємств, банків і страхових компаній здійснювалися лише котирування Петербурзької біржі. Водночас цінні папери цукрової промисловості не розмішувалися на Петербурзькій та інших біржах, котируючись тільки в Києві. На початок ХХ ст. акції цукрових заводів знаходилися в обігу на 140 млн руб., і основним їх спеціалізованим ринком була саме Київська біржа. Самостійні котирування тут установлювалися для паїв цукрових заводів та акцій місцевих підприємств, банків і небанківських фінансових установ. Як і на решті українських бірж самостійне котирування визначалося лише для цінних паперів місцевих компаній (мало велике значення для їх просування на ринку)³¹. Для решти цінних паперів використовувалися котирування Петербурзької біржі.

Головним ініціатором створення і постійним натхненником роботи Харківської біржі був талановитий підприємець із м. Суми О. Алчевський, який розглядав її як один із центральних елементів місцевої

²⁹ Двадцатипятилетие Киевской биржи 1869–1894 г. — С. XXVII; Отчёт Киевского биржевого комитета за 1895 г. — К., 1896. — С. 7–10.

³⁰ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — С. 48–49.

³¹ Там же. — С. 51.

фінансової системи. Хоча біржа була відкрита 8 січня 1876 р. (її статут затверджено у жовтні 1868 р.), біржове товариство існувало з часу її офіційного заснування. За власний кошт О. Алчевський у 1879 р. побудував для біржі розкішне приміщенні на Миколаївській площі, де мали збиратися члени біржового товариства, яке до того часу нараховувало вже близько півтори сотні осіб³².

Харківська біржа спеціалізувалася на оптовому збуті худоби та зерна, хоча й тут велася велика торгівля цукром, особливо під час Успенського, Хрещенського, Покровського ярмарків. Після оформлення відповідних угод на місцеві різниці зганяли тисячі голів худоби; частина м'яса залишалася у Харкові, решта вивозилася до великих російських та українських міст (цьому сприяла наявність на початку XX ст. залізничних вагонів-рефрижераторів). Зокрема в 1904–1910 рр. через біржу продавалося у середньому за рік понад 160 тис. голів великої рогатої худоби, овець і свиней³³.

Операції з цінними паперами на Харківській біржі були далеко не тих масштабів, на які розраховував О. Алчевський. Відомо, що основним ринком для індустріальних акцій та облігацій великих підприємств, побудованих іноземцями, були біржі Парижа, Брюсселя (частково Санкт-Петербурга), але не Харкова. Натомість Харківська до початку XX ст. була центром операцій із цінними паперами насамперед для фінансово-промислової групи О. Алчевського (Харківський земельний банк та ін.)³⁴.

У цілому ділова активність на біржі була невисокою, особливо після краху “імперії” О. Алчевського в 1901 р. та відкриття у червні наступного року кам'яновугільної й залізоторгової біржі (статут затверджено у січні)³⁵, що стало наслідком стрімкого розвитку Донецького та Придніпровського промислових районів і недостатньої оперативності підприємств у врахуванні кон'юнктури як місцевого, так і загалом внутрішнього ринку в межах Російської імперії. З утворенням таких монополістичних об'єднань, як “Продамет”, “Продвугілля” та інших, Харківська кам'яновугільна й залізоторгова біржа перетворилася на інституцію великого торговельно-промислового капіталу і сприяла посиленню його панування на внутрішньому ринку країни. Зокрема через цю біржу здійснювалися

³² Невзоров А. С. Указ. соч. — С. 172.

³³ Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії. — С. 62–63.

³⁴ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — С. 458.

³⁵ Устав Харьковской каменноугольной и железнодорожной биржи. — СПб., 1902. — 24 с.; Шандра І. О. Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа (1902–1917 рр.). — С. 158.

мільйонні угоди зі збуту мінерального палива, руди, заліза різних сортів. Навіть у менш сприятливі для економіки часи (1905–1907 рр.) через біржу було укладено багатомільйонні угоди на продаж вугілля й заліза³⁶.

Отже біржі того чи іншого торгово-промислового району, насамперед найбільші (Одеська, Київська, Харківська), або суто спеціалізовані (Харківська кам'яновугільна й залізоторгова), мали визначальне значення для торгівлі товарами та цінними паперами у своїх регіонах, стали тими інституціями, навколо яких консолідувалися найбільш активні підприємницькі групи.

Кожна біржа мала власний статут, що регламентував коло її повноважень і структуру. Водночас у російських реаліях відсутність такого документа не була перешкодою початку роботи самої інституції, як і його наявність не означала її невідкладного функціонування. Біржа уособлювала вищу, передову форму оптової торгівлі, де здійснювалися угоди з купівлі та продажу за зразками, стандартами, технічним описом виробів, укладалися договори на торгівлю товарами, акціями, облігаціями, векселями. Тут відбувався перехід власності від одного господаря до іншого без реального руху товарної маси, при цьому визначалися терміни поставок та умови взаємних розрахунків.

Біржу міг відвідати кожен, хто хотів отримати необхідну йому інформацію чи взяти участь у торгах на умовах, визначених законом. Уся біржова публіка поділялася на випадкових, тимчасових і постійних відвідувачів. Останні могли бути несамостійними (прикажчики, конторники, артільники) або самостійними (мали право на укладання угод) біржовими гравцями³⁷. Із загальної кількості учасників торгів, що мали відкритий і безстановий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого (з правом голосу на загальних зборах) могли бути ті постійні відвідувачі бірж (торговці, промисловці), котрі понад встановлену плату за білет на право постійного відвідування біржі ще й робили щорічний добровільний членський внесок на її утримання та мали відповідний профільний статус, тобто належали до гільдійських купців, промисловців або були представниками акціонерних товариств. Нових членів приймало загальне зібрання біржового товариства. Уперше

³⁶ Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії. — С. 63.

³⁷ Шиханов Р. Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії. — С. 139–149.

в Російській імперії це поняття, яке надавало біржі корпоративного характеру, з'явилося у статуті Київської біржі (1865 р.)³⁸.

У повному складі біржове товариство на чолі з головою біржового комітету скликалося лише кілька разів на рік. Питання вирішували звичайною більшістю голосів шляхом голосування (якщо у статуті конкретної біржі не було закріплено іншого порядку). Загальне зібрання вирішувало питання членства, обирали всіх відповідальних осіб, розпоряджалося майном, затверджувало доповіді посадовців і фінансові звіти, готувало клопотання до владних органів, обговорювало надіслані до біржі урядові законопроекти тощо. Деякі великі біржі (як, наприклад, Київська) мали спеціальну посаду виборного з широкими представницько-розпорядчими повноваженнями. Біржове товариство нараховувало від кількох десятків до кількох сотень членів залежно від місця розміщення біржі та особливостей регіональної торгівлі. Так, Київське, одне з найбільших в українських губерніях, на 1916 р. мало у своєму складі 854, натомість Харківське біржове товариство — 120 осіб³⁹.

Із середовища біржового товариства “для найближчого завідування справами біржі та її господарською частиною” обирався біржовий комітет, який складався зі старшин (звичайних членів числом до 10 осіб), старшого маклера (гофмаклера) та голови. Це був постійний виконавчий орган біржі, котрий і зосереджував у своїх руках усі представницькі функції. Термін повноважень його членів установлювався здебільшого на три роки (впродовж цього часу вони звільнялися від виконання обов'язків за міськими виборами), утім більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями (голови біржових комітетів і гофмаклери затверджувалися міністерством торгівлі та промисловості)⁴⁰. При біржах існували арбітражна, котирувальна й експертна комісії, аукціоністи, нотаріуси, бракувальники товарів і десятники. Особливе місце в біржовій структурі відводилося залізничним комітетам, які мали вирішувати тарифні питання, що суттєво відбивалось на рівні цін і ступені торговельної активності.

Функції біржового комітету, котрий вирішував усі поточні справи біржового товариства, були різноманітними: завідування порядком на біржі, її господарськими й адміністративними справами, підготовка та

³⁸ Устав Киевской биржи. — С. 3; *Епифанова Л. М.* Представительство интересов: биржевые общества и комитеты // История предпринимательства в России. — Кн. 2: Вторая половина XIX — начало XX в. — М., 2000. — С. 266.

³⁹ *Шандра І. О.* Біржові комітети як представницькі установи підприємців пореформеного періоду. — С. 119.

⁴⁰ Устав Киевской биржи. — С. 4; *Осадчая А. И.* Биржа в России // Вопросы истории. — 1993. — № 10. — С. 8–9.

видання біржових бюлетенів, збір відомостей про місцеву торгівлю і промисловість, складання правил біржової торгівлі та зводів місцевих комерційних звичаїв, відносини з усіх питань, які стосувалися біржі, з урядовими і громадськими установами, посередництво зі спірних угод між комерсантами на біржі та ін.⁴¹

Кожен біржовий комітет був унікальною інституцією, що сформувалася на основі місцевих особливостей. Таким самим своєрідним було й місце конкретної біржі у загальній системі підприємницького представництва. Вони виявилися зручною формою репрезентації як для торговельного капіталу, так і для видобувної та харчової промисловості, якнайкраще представляючи саме регіональні підприємницькі інтереси. Свою назву біржі отримували відповідно до міста, в якому їх відкривали, але зазвичай діяльність біржових комітетів поширювалася на більший регіон. Серед них вирізнялися так звані “центральні” — до Київського біржового комітету тяжіли всі біржі Наддніпрянщини та підприємці сільськогосподарського спрямування загалом; до Одеського біржового комітету — відповідні установи південних портів (Миколаївська, Херсонська губернії) та орієнтовані на закордонні ринки торговельно-промислові кола⁴².

У роботі більшості бірж в українських містах проглядалася тенденція малої чисельності складу біржових товариств. До того ж через інертність багатьох підприємців, нехить їх до зібрань вони відбувалися, як правило, не так уже й часто. Не останню роль тут відігравав і менталітет самих комерсантів, котрі віддавали перевагу особистим діловим домовленостям без залучення посередників. Засідання біржового комітету скликалися відповідно до потреб за розпорядженням його голови або на вимогу не менше, ніж трьох членів комітету.

Центральними фігурами, від яких багато у чому залежала успішна робота, загальна ділова активність на біржі й можливість для кожного контрагента укласти вигідну угоду, були маклери, котрі виступали посередниками при затвердженні торговельних домовленостей і повністю відповідали за комерційні операції. Статутом кожної біржі визначалося комплектування штату маклерів. Щоб ним стати, потрібно було відповідати певним вимогам: наявність російського підданства, досягнення 30-річного віку, статус купця чи головного прикажчика, дозвіл на зайняття цієї посади від товариства, до якого кандидат належав. Маклери

⁴¹ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов / Сост. под ред. А. А. Блау. — СПб., 1899. — С. 26–27.

⁴² Шандра І. О. Біржові комітети як представницькі установи підприємців пореформеного періоду. — С. 121.

обиралися з найбільш довірених осіб, виконували свої суворо регламентовані обов'язки довічно та могли бути звільненими з посади лише за рішенням суду⁴³.

Згідно зі статутом Харківської біржі від 4 жовтня 1868 р., кожен маклер міг займатися суто посередництвом, відмовившись від безпосередньої торговельної діяльності, аби зводити продавця з покупцем чи укласти між ними торговельну угоду як уповноважений, зберігаючи при цьому комерційну таємницю (біржовий маклер за свою роботу одержував “куртаж” — винагороду). Угоди вносилися до спеціальних біржових (маклерських) книг, які не підлягали ревізії і зберігалися лише на випадок суперечок або позовів клієнтів (такий порядок існував до 1893 р., коли було ухвалено новий закон, за яким право на ревізію здобуло міністерство фінансів). Біржовим документом також була маклерська записка, котра підтверджувала, що угоду укладено за посередництва біржового маклера (крім них існували ще “чорні маклери”, котрі зводили покупців та продавців на ярмарках і базарах). Вона складалася у двох екземплярах і після занесення до біржової книги вручалася кожному з контрагентів за підписом іншого візаві⁴⁴.

Один із біржових маклерів призначався для нагляду за правильністю дій інших маклерів та одержання від них відомостей про ціни на товари і складання преїскурантів. При Одеській та обох столичних (Московській і Петербурзькій) біржах такі посередники називалися “гофмаклерами”, на решті бірж — “старшими маклерами”. Якщо маклер міг виконувати свої обов'язки довічно (для прикладу, на Київській біржі станом на 1911 р. К. Бугайов на цій посаді перебував понад 39 років), то старший маклер (гофмаклер) обирався лише на 3 роки. Для юридично правильного оформлення угод на кожній біржі працював біржовий нотаріус⁴⁵.

Наприклад, на Київській біржі вибори перших маклерів відбулися 20 квітня 1872 р. Із січня 1890 р. їх обиралося 15, до того ж тут існувало співвідношення між маклерами християнського (2/3) й решти (в основному юдейського) віросповідань. Насамперед вони повідомляли старшому маклерові відомості про ціни на товари. Останній розміщував їх у біржових бюлетенях, які видавалися з 1877 р. по суботах, де містилася інформація про ціни на товари й фонди, про укладені на біржі угоди,

⁴³ Двадцатипятилетие Киевской биржи 1869–1894 г. — С. XXVI.

⁴⁴ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г. — Харьков, 1905. — С. 15–24.

⁴⁵ Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії. — С. 61–62.

передусім ціни на головні статті місцевого виробництва — цукор, хліб, спирт — на інших внутрішніх ринках⁴⁶.

Згідно зі статутом Київської біржі, у проведенні на ній операцій брали участь декілька біржових маклерів і біржовий нотаріус. Маклери мали свої контори з вивіскою “Біржовий маклер” на нижньому поверсі будівлі установи, хоча в деякого з них, крім цього, були приватні контори, де вони “ведуть справи комісійні, повністю окремо від біржових [...] у цих конторах присяжні маклери здійснюють за свій рахунок угоди під час купівлі паперів і фондів”⁴⁷. Нерідко у вікнах маклерських контор виставлялись зразки паперів на продаж. За ухвалені угоди маклер отримував від обох сторін комісійні “негайно після виконання підписаного між сторонами договору”. Утім інститут маклерів наприкінці XIX ст. в Києві не був надто розвинутим, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі тривалий час⁴⁸.

У середині 1890-х рр. сучасник писав про роботу Київської біржі: “Розкішна біржова зала розміщується на другому поверсі [...] убрання зали вражає вишуканістю і багатством”. Утім вона “не буває переповнена публікою. Це можна пояснити відсутністю в місцевого купецтва схильності до зібрань і малочисельністю складу біржового товариства”. Натомість більше, ніж у залі, біржових ділків “збираються у великій вітальні на нижньому поверсі: правда, більшість тут належить до розряду “зайців” (неофіційні біржові маклери, які не мали постійного місця й “бігали” по всій біржі. — *О. Д.*). Останніх збирається тут особливо багато між 3-ю і 4-ю годинами дня”⁴⁹.

У 1890-х рр. Одеське біржове товариство налічувало 85–90 осіб (із них 30 були маклерами, не рахуючи гофмаклера; 15 спеціалізувались на зерновій торгівлі, 14 — на вексельних операціях і 1 — на колоніальній торгівлі). Маклерів на біржових зібраннях, як правило, налічувалося близько 15 осіб, а з решти учасників біржового товариства на зібраннях було ще менше. З одеських підприємців у цей час частіше за всіх на біржі можна було зустріти представника торговельного дому “Трабонті” Е. Ансельмана, власника банкірської контори Р. Зонштейна, банкіра О. Хаїса або його повпреда Т. Шварца, керуючого Одеським торгово-промисловим банком А. Поммера, представника Одеського відділення “Ліонського кредиту” Д. Каммеріна. Усі вони належали до фінансових

⁴⁶ Двадцатипятилетие Киевской биржи 1869–1894 г. — С. XXX, 122.

⁴⁷ Невзоров А. С. Указ. соч. — С. 205.

⁴⁸ Там же. — С. 206.

⁴⁹ Там же. — С. 200.

кіл, а підприємці, які здійснювали товарні угоди, як правило, купували валюту і проводили вексельні операції за межами біржі⁵⁰.

Зібрання на Одеській біржі відбувалися по вівторках і п'ятницях з 14:30 до 15:30. Траплялося, що збиралися самі маклери, котрі оголошували ціни з телеграм, отриманих із Берліна чи Санкт-Петербурга. За прийнятого на біржі звичаю, переговори доволі часто велися іноземними мовами. Оголошені котирування державних і приватних паперів прискільки перевірялися відомими одеськими банкірами, як правило О. Хаїсом, за ініціативи якого у пресі публікувалися валютні курси основних європейських бірж⁵¹.

Операції з цінними паперами на Одеській біржі регулювалися “Одеськими біржовими правилами для угод з купівлі та продажу цінних паперів, золотої валюти, тратт (переводні векселі. — *О. Д.*) і тому подібних цінностей”. Цими правилами встановлювалося право здійснювати угоди без маклерів тільки власниками (або їхніми представниками) банкірських, торговельних і промислових підприємств, що працювали в Росії. Решта клієнтів біржі здійснювали операції за посередництва біржових маклерів, коли той в момент укладання угоди дає коротку записку за власним підписом, а потім уже складає детальну записку зі вказуванням умов угоди, курсу, терміну і способу розрахунку за своїм підписом та підписом обох сторін⁵².

У Російській імперії біржі навіть на початку XX ст. не відігравали тієї істотної ролі в економіці порівняно із західноєвропейськими країнами. Навіть у найбільш розвинених торговельних центрах більшість комерційних операцій здійснювалися поза біржами, про що неодноразово у своїх річних звітах зазначали біржові комітети. Так, біржовий комітет Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі скаржився, що оптова торгівля “в більшості випадків усе-таки відбувається поза біржею”. Те саме зауважував і комітет Київської біржі (“значну частину угод було укладено поза біржею”)⁵³.

Торговельні угоди в Києві здебільшого підписувалися в магазинах, крамницях, конторах і складах, а цукрові та хлібні — ще й на залізничних станціях. Нерідко для ділових зустрічей купці облюбовували певні трактири. Крім офіційних маклерів самостійно діяли вільні біржові гравці —

⁵⁰ *Мошенский С. З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — С. 264–265.

⁵¹ Там же. — С. 265.

⁵² *Кардашев В. П.* Указ. соч. — С. 219.

⁵³ *Лившин Я. И.* “Представительные” организации крупной буржуазии в России в конце XIX — начале XX вв. // История СССР. — 1959. — № 2. — С. 98.

так звані “зайці”. Про цю категорію біржових агентів письменник О. Купрін зазначав:

“Бажаю отримати п’ять тисяч під другу (після банку) заставну. Чотириста десятин родючої землі з усіма садибами. Посередників і комісіонерів просять не турбувати”. Проте, незважаючи на останню умову, бажаючий отримати п’ять тисяч все-таки ніяк не обійдеться врешті-решт без зайця. Під тим або іншим виглядом верткий заєць неодмінно проб’ється до поміщика, і вмить утворюється довгий ланцюг із посередників, потрібних людей, досвідчених чоловічків, по суті таких самих зайців ланцюг, що починається поміщиком і закінчується капіталістом. Два–три дні зайці, висолопивши язика, нишпорять містом: один довідується про адресу заставника, другий знаходить найбільш зручну до нього лазівку, третій знайомить, четвертий веде переговори, п’ятий сам не може дати собі відповіді, яку він роль грає у цьому сум’ятті, проте метушиться більше за всіх, узятих разом...

Нарешті, угода завершена, поміщик отримує гроші, підписує, за участі шостого і сьомого зайців, нотаріальну заставну й видає куртаж, який одразу ж і ділиться між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для непосвячених: кому доводиться рубль, кому два, кому десять, а кому й лєвова частка у цілу сотню. Така у загальних рисах діяльність звичайних, так би мовити, “польових” зайців. Окрім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх побратимів ставляться так само, як, наприклад, гончак до дворняжки: він сміливіший, невтомніший і здатний зацькувати навіть дуже великого звіра”⁵⁴.

Біржі, будучи інституціями великого й середнього капіталу в Російській імперії, розвивалися як самоврядні підприємницькі об’єднання, їм були притаманні деякі ознаки самоорганізації та підприємницької свободи, контроль за їх діяльністю з боку держави був номінальним, узагалі адміністративне втручання закон поставив у доволі жорсткі рамки. Така широка автономія бірж та їх деякою мірою привілейоване становище зумовлювалися зацікавленістю уряду в експертних оцінках торгово-промислової кон’юнктури та розумінні шляхів економічному розвитку країни, які могла надавати люди, котрі найкраще знали на вмілому використанні своїх капіталів.

Узагалі в Російській імперії біржі не були високоорганізованими ринками. Їх унікальність полягала в тому, що за ними визнавалася роль

⁵⁴ Купрін А. Киевские типы. Заяц (1895). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/text_4010.shtml

інституцій офіційного представництва інтересів підприємницького прошарку. Водночас не існувало необхідної законодавчої норми щодо функцій біржових комітетів як органів офіційного представництва. Такого статусу вони набули стихійно у зв'язку з об'єктивним процесом розвитку капіталістичних відносин. Те, що представницькі функції бірж заступали їх практично-фінансову діяльність було підтверджено в 1894 р. дослідженням комісії для перегляду законодавчих норм про біржі й акціонерні компанії на чолі з професором П. Цитовичем, створеної на замовлення міністерства фінансів. Зокрема було зроблено висновок, що вплив бірж на розвиток місцевої економіки “помилково перебільшено”, натомість зростання їх кількості стало результатом “інстинктивного прагнення” підприємців до об'єднання⁵⁵.

Біржовий комітет ставав, таким чином, своєрідним форумом соціальної й економічної інтеграції промисловців і купців та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. До того ж, як писав у 1912 р. спеціалізований часопис, “біржові товариства за всієї хаотичності своєї конструкції, позбавлені й тіні становості, та є напівкласовою, напівпрофесійною організацією, в якій комерсанти зливаються у загальну однорідну масу, незалежно від характеру й розміру торгівлі”⁵⁶. Зокрема в Києві до складу біржового комітету на чолі з купцем-росіянином М. Хряковим наприкінці 1880-х рр. входили найбільші промисловці й комерсанти Правобережної України, персональний перелік яких нагадував про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В. Браницький, українці М. і Ф. Терещенки, євреї І. та Л. Бродські, В. Рубінштейн, М. Закс, росіянин грецького походження й міський голова І. Толлі та ін.⁵⁷

Багаторічний очільник Харківського біржового комітету О. Алчевський на засіданні урядової комісії в середині 1890-х рр. дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому інституції: “Її цілі й завдання — бути опікуном торгівлі та промисловості цілого краю, об'єднувати розрізнене купецтво”⁵⁸. Також він наголосив, що біржа повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й “ходатаєм” щодо цих потреб перед урядом.

Відповідно до ст. 591 Торговельного статуту ініціатива заснування бірж належала місцевим підприємцям, а саме міські управи мали право

⁵⁵ Епифанова Л. М. Указ. соч. — С. 279.

⁵⁶ Торгово-промышленный Юг. — 1912. — № 4. — С. 29–30.

⁵⁷ Державний архів м. Києва, ф. 226, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

⁵⁸ Невзоров А. С. Указ. соч. — С. 173.

робити подання про заснування біржі та подавати проект її установчих документів на затвердження⁵⁹. Склад керівних органів був цілком виборним, причому його узгодження з вищими інстанціями не передбачалося. Право ж біржових комітетів мати власні друковані видання надавало їм особливого статусу та забезпечувало можливість впливу на формування громадської думки⁶⁰. У Києві інформація про цінні папери публікувалась у щотижневих біржових бюлетенях, у тому числі в газеті “Киевская биржа”. Основні рубрики видання — “Цукровий ринок” і “Хлібний (зерновий) ринок” — відбивали переважно товарне спрямування операцій на біржі, яка була головним у Російській імперії центром міжнародної торгівлі цукром. На шпальтах часопису публікувалися відомості про основні ринки цукру (в Лондоні, Гамбургу, Парижі, Москві, Одесі), обговорювалися питання про перспективи його експорту, аналіз цін на Далекому Сході й у Південно-Східній Азії⁶¹.

Харківський біржовий комітет щорічно видавав “Обзор ярмарочной торговли в Харькове”, котрий складався на основі даних, що їх повідомляли торговельні фірми, та відомостей, які отримували шляхом опитування комерсантів. По закінченню кожного з чотирьох ярмарків у Харкові біржовий комітет публікував зібрані відомості в газеті “Южный край”.

Поштовхом до активізації діяльності біржових комітетів, коли вони почали енергійніше відстоювати свої інтереси, стали події першої російської революції. У 1905 р. комітетам було надано право направляти своїх представників через обрання виборщиків від торгівлі та промисловості до Державної ради (Київська, Харківська, Одеська біржі — по 2, усі інші — по 1 виборщику)⁶². Так, членами Держради стали відомі гірничі інженери й підприємці М. фон Дітмар і М. Авдаков: перший був обраний за пропозицією Харківського біржового комітету, а другий — як виборщик від Харківської кам’яновугільної та залізоторгової біржі⁶³.

Із наступного року формувалося централізоване загальноімперське представництво біржових інституцій, коли вони стали складовою частиною всеросійського об’єднання буржуазії — з’їздів представників біржо-

⁵⁹ Шиханов Р. Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії. — С. 141.

⁶⁰ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). — С. 144.

⁶¹ Киевская биржа. Торговый бюллетень. — 1912. — № 41. — С. 3; № 42. — С. 5.

⁶² Епифанова Л. М. Указ. соч. — С. 280.

⁶³ Шандра І. О. Біржові комітети як представницькі установи підприємців пореформеного періоду. — С. 120–121.

вої торгівлі й сільського господарства та з'їздів представників промисловості й торгівлі у Санкт-Петербурзі, а згодом, із 1911 р., з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії в Одесі⁶⁴. Натомість із постановам у 1911–1912 рр. питання про створення торгово-промислових палат більшість бірж побачили в них загрозу для себе та “наполюгали на збереженні за останніми їх теперішньої ролі як органів торгово-промислового представництва, не зважаючи на всю неможливість за дотримання цієї умови будь-якої раціональної реформи щодо забезпечення торгово-промислового класу повного, а не часткового тільки, представництва”⁶⁵.

Поступово біржі ставали впливовими експертно-аналітичними установами, акумулюючи навколо себе дедалі більше торгово-промислових сил, тримаючи руку на пульсі тенденцій і напрямів економічного розвитку окремих регіонів та країни загалом. Їхнім обов'язком було інформування уряду про потреби місцевої промисловості й торгівлі, надання відомостей про ціни на різні види товарів, стан ринку, тенденції розвитку та виробничі потужності регіонів, а також подання до органів влади власних пропозицій і клопотань. У статуті Одеського біржового комітету зазначалося, що на нього “покладається піклування про підтримку й розвиток одеської гуртової торгівлі та сприяння потребам торгівлі й промисловості взагалі, обговорення всіляких пропозицій, спрямованих на користь і полегшення торгових відносин та розвиток торгівлі й промисловості”⁶⁶.

Представники біржових комітетів були у складі ради у справах торговельного мореплавства та комітету з портових справ при міністерстві торгівлі й промисловості, головного з фабричних і гірничозаводських справ присутствія та особливого з промислового податку присутствія при міністерстві фінансів, районних комітетів із регулювання залізничних перевезень лісових вантажів, загального присутствія казенних палат у справах про промисловий податок⁶⁷, піклувальних рад комерційних навчальних закладів та інших установ⁶⁸.

⁶⁴ Див.: *Шляхов О. Б.* “Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі” (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) // *Український історичний журнал*. — 2014. — № 6. — С. 39–57.

⁶⁵ *Осадчая А. И.* Указ. соч. — С. 8.

⁶⁶ *Лурье Е. С.* Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. — СПб., 1913. — С. 9.

⁶⁷ *Шандра І. О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). — С. 142–143.

⁶⁸ Див.: *Шиханов Р. Б.* Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 5. — С. 3–5; *Донік О. М.* Реформування

Надаючи експертні оцінки на урядові запити або законопроекти, біржі створювали спеціальні комісії (тарифні, залізничні, хліботоргові, податкові й ін.), запрошували спеціалістів економічного та юридичного профілів. Наприклад, члени біржового комітету Київської біржі часто запрошувалися міністерствами фінансів і торгівлі та промисловості до Санкт-Петербурга для участі в роботі комісій і нарад із широкого кола питань економічного розвитку як Південно-Західного краю, так й імперії у цілому. Підтримуючи тісні контакти з міністерствами, біржовий комітет мав можливість на основі аналізу промислового виробництва та кон'юнктури ринку впливати на економічну ситуацію й запобігати її можливому погіршенню, що було особливо важливим з огляду на провідну роль цукрової промисловості на Правобережжі⁶⁹.

До керівництва багатьох бірж упродовж тривалого часу входили одні й ті самі особи або представники однієї династії. У біржовому комітеті Харківської товарної біржі керівні позиції займав фінансист і промисловець О. Алчевський. Незмінними на своїх посадах були голова Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі М. Авдаков, заступник голови Київського біржового комітету цукрозаводчик Л. Бродський. Серед багатолітніх очільників бірж були такі місцеві підприємці, як М. Рабинович у Херсоні, Ф. Фрішен у Миколаєві, Л. Дмитрієв у Катеринославі. Обов'язки голів Одеського біржового комітету виконували Є. Шульц та А. Анатра, а до керівного складу біржі тривалий час входили такі впливові керівники зовнішньоторгових фірм, як Ф. Родоканакі, Г. Маразлі, А. Тработті, російські підприємці С. Зусман і О. Новиков, фінансисти З. Ашкеназі, Я. Бродський, О. Хаїс⁷⁰. Досить часто проглядалася “персональна унія” керівників найбільших промислових товариств і біржових комітетів, що було типовою рисою та одним із головних організаційних принципів побудови останніх⁷¹.

Отже біржі, які засновувалися в місцях найвищої концентрації товарного попиту в українських губерніях, насамперед найбільші, як Одеська, Київська чи Харківська, або суто спеціалізовані, як Харківська вугільна й залізоторгова, мали важливе значення для торгівлі товарами та

комерційної освіти в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 254–267.

⁶⁹ *Оскольський В.* Вказ. праця. — С. 131–132.

⁷⁰ *Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год.* — Одесса, 1912. — С. 32.

⁷¹ *Лившин Я. И.* Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). — М., 1961. — С. 222.

цінними паперами своїх районів, стали тими інституціями, навколо яких консолідувалися підприємці регіону або певної галузі. Вони виконували допоміжну функцію, яка в усіх розвинутих державах була завданням торгово-промислових палат. Нерідко біржі виникали через назрілі потреби у представництві місцевих торгово-промислових інтересів купців та інших підприємців.

Через відстороненість торгово-промислового прошарку від політичної влади біржові комітети були не тільки комерційними, а й громадсько-представницькими органами, які досить часто на своїх зібраннях виконували роль, що не була властива західним біржам. Якими б суттєвими не були недоліки організації біржових комітетів як органів офіційного представництва, за своїм складом, зв'язками з торгово-промисловими групами були найкраще пристосовані до узгодження уподобань різних груп буржуазії, до реалізації завдань представництва корпоративних інтересів, ніж інші представницькі підприємницькі об'єднання.

Саме біржам та їх виконавчим самоврядним структурам — біржовим комітетам — судилося стати первинними центрами накопичення ділової інформації й економічної статистики, офіційними місцями постійного спілкування промисловців і торговців. Вони впливали на законодавство та громадську думку, економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі. За посередництва біржових комітетів буржуазія отримувала можливість вирішувати першочергові завдання економічного розвитку, що мало цілком позитивні наслідки для України та проявилось в економічному підйомі практично всіх галузей економіки наприкінці XIX — на початку XX ст.

Біржові комітети стали найбільш численними й поширеними представницькими інституціями буржуазії в останній третині XIX — на початку XX ст., а зростання їх кількості прямо залежало як від суто економічних чинників існування такої установи, так і від потреби у представництві промисловців та купців свого регіону. Біржа ставала, таким чином, своєрідним форумом соціально-економічної інтеграції й найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів.

REFERENCES

1. Donik, O. M. (2013). Reformuvannya komertsiiinoi osvity v Ukraini naprykintsi XIX — na pochatku XX st.: poiednannia interesiv derzhavy i pidpriemnyts'koho kapitalu. (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (22), 254–267. [in Ukrainian].
2. Epifanova, L. M. (2000). Predstavitel'stvo interesov: birzhevye obshchestva i komitety. *Istoriya predprinimatel'stva v Rossii*. (Vol. 2, pp. 265–342). Moscow. [in Russian].

3. Filipov, Yu. D. (1912). *Birzha. Eyo istoriya, sovremennaya organizaciya i funkcii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Hurzhii, I. O. (1968). *Ukraina v systemi vserosiis'koho rynku 60–90-kh rr. XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kruhliak, B. A. (1992). Tovarni birzhi v Rosiis'kii imperii. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 58–64. [in Ukrainian].
6. Kruhliak, B. A. (1974). Yarmarkova torhivlia na Ukraini v period kapitalizmu. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 3, 36–43. [in Ukrainian].
7. Lazanska, T. I. (2007). Kyivs'ka tovarna birzha. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, pp. 242–243). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Lazanska, T. I. (2010). Odes'ka tovarna birzha. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 7, p. 540). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Livshin, Ya. I. (1959). "Predstavitel'nye" organizacii krupnoj burzhuazii v Rossii v konce XIX — nachale XX vv. *Istoriya SSSR*, 2, 95–117. [in Russian].
10. Livshin, Ya. I. (1961). *Monopolii v e'konomike Rossii (E'konomicheskie organizacii i politika monopolisticheskogo kapitala)*. Moscow. [in Russian].
11. Lizunov, P. V. (2005). Rossijskoe obshchestvo i fondovaya birzha vo vtoroj polovine XIX — nachale XX v. *E'konomicheskaya istoriya: Ezhegodnik. 2005*, (pp. 257–288). Moscow. [in Russian].
12. Lure, E. S. (1913). *Organizaciya i organizacii torgovo-promyshlennyx interesov v Rossii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Moshenskij, S. Z. (2014). *Finansovye centry Ukrainy i rynek cennyx bumag industrial'noj e'poxi*. London. [in Russian].
14. Moshenskij, S. Z. (2014). *Rynek cennyx bumag Rossijskoj imperii*. Moscow. [in Russian].
15. Osadchaya, A. I. (1993). Birzha v Rossii. *Voprosy istorii*, 10, 3–18. [in Russian].
16. Oskolskyj, V. (2000). Kyivs'ka birzha: istoriia i prodovzhennia tradytsii. *Kyivs'ka starovyna*, 5, 130–136. [in Ukrainian].
17. Shandra, I. O. (2012). Birzhovi komitety iak predstavnyts'ki ustanovy pidprijemstiv poreformenoho periodu. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiia": Istorychni nauky*, (19), 112–125. [in Ukrainian].
18. Shandra, I. O. (2012). Kharkivs'ka kam'ianovuhil'na ta zalizotorhova birzha (1902–1917 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Istorii ta heohrafiia*, (43), 157–161. [in Ukrainian].
19. Shandra, I. O. (2016). *Predstavnyts'ki orhanizatsii burzhuazii ukrains'kykh hubernii (1861–1919 rr.)*. (Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].
20. Shliakhov, O. B. (2014). "My menshe za vse bazhaly b, schob nam dorikaly u kraiovomu shovinizmi" (Do istorii stvorennia ta diial'nosti Rady zizdiv predstavnykiv promyslovosti y torhivli Pivdnia Rosii). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 39–57. [in Ukrainian].
21. Shykhonov, R. B. (1999). *Birzhi Pivdennoi Ukrainy 1886–1914 rr.* [The Stock Exchange of Southern Ukraine. 1886–1914.] (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
22. Shykhonov, R. B. (1996). Pivdennoukrains'ki birzhi v systemi rehuliuвання birzhovoi diial'nosti Rosiis'koi imperii. *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy. Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia*, (Vol. 2), 139–149. [in Ukrainian].
23. Shykhonov, R. B. (1999). Vnesok birzhovykh komitetiv Pivdennoi Ukrainy u rozvytok komertsiiinosvity. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, (5), 3–5. [in Ukrainian].

24. Stepanenko, V. V. (2007). Stvorennia torhovykh birzh na Pivdni Ukrainy ta ikh rol' v ukrains'komu eksporti kintsia XIX — pochatku XX st. *Naukovi pratsi. Naukovo-metodolohichni zhurnal. Istorychni nauky. Mykolaivs'kyi derzhavnyi humanitarnyi universytet imeni P. Mohyly*, (61), 33–39. [in Ukrainian].

25. Stepanenko, V. V. (2005). Stvorennia Khersons'koi torhovoï birzhi ta khlibnyi eksport Khersona u 1901–1914 rr. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, (19), 179–183. [in Ukrainian].